

РОЗДІЛ V

КУЛЬТУРНІ Й ДУХОВНІ ПИТАННЯ

Н.І.Загребельна
(м. Київ)

ПРОВІДНІ ГУМАНІТАРНІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СТВОРЕННЯ, СТРУКТУРА, СОЦІАЛЬНА БАЗА, ДЖЕРЕЛА ФІНАНСУВАННЯ

Уже з перших тижнів після оголошення 19 липня 1914 р. Німеччиною війни Росії масштаби воєнних операцій на фронтах набули таких розмірів, які набагато перевершили всі попередні збройні конфлікти. Хоча всі учасники збройного протистояння покладали надії на швидку й блискучу війну, вона відразу почала розгортатися за тільки їй властивою логікою, вступивши у фазу виснажливого затяжного змагання матеріально-технічних, політичних, морально-психологічних і людських ресурсів великих держав світу. Російська імперія вже на початковому етапі війни зіткнулася зі значними труднощами, які невдовзі переросли в затяжну кризу, котру безсилий був побороти самодержавний устрій.

У першу чергу потребували термінової допомоги сотні тисяч поранених, хворих та скалічених військовослужбовців, їхні родини й біженці. Урядові структури були змушені визнати, що без широкої підтримки громадськості в справі вирішення цієї проблеми їм не обійтися. Втім, у політиці правлячої верхівки з даного питання була відсутня послідовність. З одного боку, уряд ніби заохочував діяльність громадських організацій добровільного спрямування. Вже з перших днів після початку війни створювалися різноманітні місцеві товариства, попечительства і комітети для допомоги постраждалим військовим та цивільному населенню. Міськими й земськими органами самоврядування, громадами і приватними особами засновувалися лазарети, притулки, патронати, виділялися значні громадські кошти з метою всебічної опіки співвітчизників. Цим демонструвалися своєрідне єднання та солідарність народу з владою. Адже в житті суспільства війна стала надзвичайною подією, яка спершу викликала загальне патріотичне піднесення у переважної його частини.

З іншого боку, правляча бюрократія з підозрою ставилася до посилення впливу громадськості навіть в організаціях, які займалися добровільністю, а тим більше в таких, що мали етнічні відтінки, намагаючись утримувати в останніх ініціативу й контроль у своїх руках. Причина була в тому, що самодержавна влада вбачала для себе загрозу у всякій гро-

мадській ініціативі.

Однак, незважаючи на наявність досить широкої системи державних органів, які виконували військово-господарські функції, з перших же днів війни офіційна влада змушена була перейти на позиції більш тісної співпраці насамперед з міськими і земськими органами самоврядування. Реакцією на неповороткість уряду, його нездатність до належної в тодішніх складних умовах організації військового господарства, у тому числі й медично-санітарного, стало зростання ролі підприємницької верстви не тільки на місцевому, а і державному рівні, яка разом з іншими громадськими силами організувалася в загальноросійські об'єднання. Дозволивши створити нові буржуазно-громадські організації, уряд, зрозуміло, не намагався широко популяризувати їх появу, вже з перших днів намагався всіляко обмежити їхні права.

Майже одночасно з Всеросійським земським союзом (далі – ВЗС), який було створено 30 липня 1914 р., розпочав свою діяльність і Всеросійський союз міст допомоги хворим та пораненим (далі – ВСМ). Міський союз став впливовою загальноросійською організацією міської буржуазії, яка прийшла на допомогу армії з питань організації тилу (допомога хворим і пораненим військовослужбовцям, біженцям, влаштування лікувальних закладів, спорядження евакуаційних поїздів, створення різних ремонтних майстерень, складів, розподільчих пунктів, забезпечення хірургічними матеріалами та перев'язочними засобами, підбір медичного персоналу і керівництво ним й ін.) та була широко представлена в урядових органах воєнного часу. Ініціатива її створення належала кадетам, які відігравали у ній провідну роль від початку заснування, – М.І. Астрову, М.М. Щепкіну, А.Д. Алфьорову та ін.¹ Зокрема ВСМ був оформлений на з'їзді представників міст, який відбувся 8–9 серпня 1914 р. в Москві (затверджений імператорським указом 16 серпня). Він складався з делегатів з'їзду від органів міського самоврядування, а його виконавчим органом був головний комітет, до складу якого ввійшли 10 уповноважених і міські голови Петрограда, Нижнього Новгорода, Рязані, Твері, Володимира, Ярославля, Києва, Тули й Курська. Головноуповноваженим цього союзу спочатку було обрано В.Д. Брянського, а його товаришами (заступниками) – М.І. Гучкова та М.І. Терещенка. Згодом, на 1-му з'їзді ВСМ, який відбувся 14 вересня 1914 р., головноуповноваженим став міський голова Москви, великий підприємець М.В. Челноков, а його заступником – лівий кадет, лікар за фахом М.М. Кішкін². На відміну від земського союзу, загальноміська організація з'явилася в Російській імперії вперше.

Від з'їзду до з'їзду кількість членів головного комітету постійно зростала. Зокрема на 3-му з'їзді Всеросійського союзу міст, що відбувся 7–9 вересня 1915 р., до його складу було кооптовано представників двох обласних комітетів з України – харківського й катеринославського. Таким чином, членами головного комітету ВСМ від українських міст були: від київського міського комітету, який одночасно виконував і функції обласного, його голова І.М. Дьяков та гласний думи М.С. Ярошевський; від харківського обласного комітету – гласний міської думи С.М. Кузнецов

із заступниками М.І. Ігнатищевим, О.М. Коритіним і Б.П. Куликовим; від катеринославського – голова останнього С.І. Гальперін та його заступник В.Г. Воронин³. На 1 березня 1916 р. загальна кількість членів головного комітету Всеросійського союзу міст становила 73 особи, а разом із заступниками – 82⁴. Як і ВЗС, ВСМ став потужною організацією, що була досить міцно пов'язаною з містами завдяки іногороднім членам, які входили до її складу. Цей зв'язок ще більш посилювався завдяки скликанню розширених (за участю міських голів) засідань головного комітету, на яких вирішувалися найбільш важливі питання у житті союзу⁵.

На місцях створювалися обласні, міські й фронтові комітети ВСМ. На фронті установи цієї організації підпорядковувалися трьом спеціальним комітетам – північному, західному та південно-західному, керівні органи яких перебували в містах, що розташовувалися поблизу театру бойових дій. Зокрема керівництво останнього спочатку знаходилося у Львові, а з літа 1915 р. – в Києві. На чолі комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту (далі – комітет ВСМ ПЗФ) стояв обраний головним комітетом головноуповноважений. Його діяльність регулювалася спеціальними інструкціями та положеннями, затвердженими комітетом, і об'єднувалася з функціонуванням тилової організації Всеросійського союзу міст при посередництві відділу фронту. А головноуповноважений уже сам добирав собі помічників – уповноважених, яких головний комітет мав лише затвердити⁶. Всі фронтові комітети були мілітаризовані, їх співробітники носили військові однострої та зброю. В своїй діяльності на фронті, крім загальних директив уповноважених, вони підлягали військовій владі.

До осені 1915 р. на чолі комітету ВСМ ПЗФ стояв кн. С.Д. Урусов – колишній бессарабський губернатор і заступник міністра внутрішніх справ, людина ліберальних поглядів⁷. Потім його місце зайняв відомий український діяч барон Ф.Р. Штейнгель, котрий за своїми політичними поглядами стояв на ґрунті вимог автономії для України у федерації народів Росії. Він належав до партії кадетів, де своїм авторитетом суттєво підтримував українські інтереси. З його приходом, за словами Д.І. Дорошенка, “почалася зовсім інша ера в житті комітету союзу міст, ера, так би мовити, його українізації, що мало певні наслідки взагалі для українського руху в Києві й у провінції”⁸.

З літа 1915 р. комітет більше дбав не стільки про допомогу армії, скільки про підтримку населення зруйнованих війною українських земель та виробляв плани відбудови прифронтових територій. Сам Ф.Р. Штейнгель намагався залучати до участі в ній місцеві громадські сили, вважаючи, що нікому так близько не припадають до серця завдання Міського союзу у справі допомоги зруйнованим війною українським землям, як самим їх жителям. Тому до складу комітету ВСМ ПЗФ на посади його членів й уповноважених він запросив українських громадських діячів та провів їх затвердження через Москву⁹.

З часом комітет набув виразно українського характеру. Зокрема уповноваженим останнього, керівником відділу харчування й допомоги потерпілому від війни населенню став Д.І. Дорошенко (викладач історії,

згодом відомий історик і політичний діяч), постачання – А.В. Ніковський (редактор “Ради”, у майбутньому міністр УНР), уповноваженим комітету при штабі 8-ї армії – А.Г. В’язлов (політичний діяч, колишній член І Державної думи, в майбутньому міністр юстиції Української Держави), керівником аптекарського відділу – Г. Литвак, санітарно-технічного – Б.Л. Шингарьов. Членами комітету також стали (у порядку їх вступу): М.Ф. Біляшівський, Ф.П. Матушевський, В.М. Леонтович, І.І. Красковський, В.В. Уляницький та інші відомі українські діячі¹⁰.

Діяльність комітету ВСМ найбільшого розмаху набула у 1916 р. Зокрема наприкінці того року він мав 36 госпіталів і лікарень, 33 амбулаторії, 13 перев’язочних пунктів, 3 військово-санітарних поїзди, 23 стоматологічні кабінети, 19 епідемічних загонів, 29 дезінфекційних пунктів, 77 харчувальних, 21 дитячий притулок, 16 майстерень та більше двох сотень інших закладів як на фронті, так і в тилу аж до самого Києва (всього комітету підпорядковувалося 592 заклади)¹¹. Лише того року його бюджет становив 42 млн. руб.¹².

У міру розвитку діяльності Комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту масовий доступ на службу в його закладах здобували українська інтелігенція й студентська молодь, які проходили справжню школу громадської роботи у важких умовах воєнного часу. Багато українців, починаючи з рядових співробітників комітету, проходили на службі у союзі практику організаційної та адміністративної роботи в широкому масштабі, що стало в пригоді під час революції. Комітет Південно-Західного фронту впливав на головний комітет ВСМ у справі ставлення до українського питання. Він приймав різні постанови в прихильному до українства дусі, підтримував заходи у справі шкільництва¹³.

Сполучним ланцюгом між головним комітетом та місцевими комітетами ВСМ у губернських і повітових центрах були обласні комітети. Їхнім головним завданням було об’єднання діяльності міст, які входили до складу евакуаційної області, у справі евакуації, розміщення й перевезення поранених, у зосередженні точних відомостей про розміри і види допомоги, котру могло надати кожне з них, про кількість обладнаних у них ліжок, вільних місць та ін. Всього в імперії було створено 11 обласних комітетів ВСМ, з них в Україні, як уже було раніше зазначено, функціонувало три. Зокрема харківський обласний комітет було затверджено постановою обласного з’їзду 17 жовтня 1914 р. До його складу входили в 1916 р. 53 чол. У Катеринославі спочатку діяв губернський комітет союзу. З грудня 1914 р. він почав функціонувати як обласний, хоча планомірна діяльність його почалася трохи пізніше, в березні 1915 р. До складу останнього входили 12 чол. Функції київського обласного комітету виконував київський міський комітет, у якому працював 31 чол.¹⁴.

Організаційними одиницями Всеросійського союзу міст в тилу були губернські й повітові міські комітети. Ці організації виникли у більшості випадків з місцевих комітетів або виконавчих комісій, які самовільно зародилися на самому початку війни при міських самоуправліннях з метою надання допомоги хворим і пораненим воїнам. Якщо у вересні 1914 р. до ВСМ входило 140 міст, то на початку 1916 р. він уже об’єднував 503 їх,

тобто близько половини всіх міст Російської імперії, які мали повне або спрощене міське самоврядування. Все ж ядро міського союзу становили міста, які утримували лазарети. Для їх функціонування вони одержували кошти від головного комітету, створивши в себе місцеві комітети.

До березня 1916 р. усього у Російській імперії в губернських та повітових містах було засновано 273 комітети ВСМ. В українських губерніях разом з обласними комітетами функціонувало 58 комітетів міського союзу, а кількість центрів, що приєдналися до нього, становила 83 – дев'ять губернських і 74 повітових¹⁵. Як правило, вони не створювалися у містах, що знаходилися неподалік від лінії фронту. На першому місці серед українських губерній, у повітових центрах яких було організовано найбільше комітетів міського союзу – а саме дев'ять – знаходилася Херсонська.

За кількістю членів останні суттєво відрізнялися один від одного. Наприклад, такі комітети, як вінницький, кременецький, новомиргородський, склалися всього з трьох чоловік. У той же час миколаївський та новогорізький комітети Херсонської губернії нараховували відповідно 55 і 46 членів, керченський Таврійської губернії й звенигородський Київської губернії – 27, а в такому невеликому містечку, як Васильків тієї ж Київської губернії, комітет ВСМ нараховував 70 чол. Також досить нерівномірною була участь жінок у діяльності комітетів міського союзу. До складу багатьох з них вони зовсім не входили. Зате у ізюмському комітеті Харківської губернії серед 21 члена нараховувалося 13 жінок, в уже згаданих новогорізькому – 9, а у васильківському – 31¹⁶.

У середньому в українських губерніях серед членів міських комітетів близько двох третин становили особи, які працювали в місцевих органах самоврядування: гласними дум, членами управ або їхніми головами. Інша частина членів у комітетах складалася з представників медичного персоналу та різних урядових, особливо громадських, установ, діяльність яких тією чи іншою мірою стосувалася завдань, що вирішувалися ВСМ. Стосовно професійного складу членів комітетів міського союзу, згідно з неповними даними анкетування (відповіді надійшли від 101 комітету), яке було проведене головним комітетом 1916 р., перші місця посіли лікарі (24%), купці й інші представники торгово-промислового класу (19,1%), бухгалтери і статистики (19%), духовенство (12,9%), юристи (9,3%), інженери (5,4%) та вчителі (4,9%). Представники інших професій становили лише 5% від загальної кількості членів міських комітетів ВСМ у межах всієї країни¹⁷.

Стосовно фінансових джерел діяльності Всеросійського союзу міст, то вони були наступними: 1) відрахування міст, які ввійшли до складу союзу, із сум, асигнованих думами останніх на потреби, пов'язані з війною; 2) внески міст, які не брали безпосередньої участі в наданні допомоги хворим і пораненим воїнам; 3) урядова допомога; 4) спеціальні пожертвування й збори¹⁸. Зокрема на 1 серпня 1915 р. до каси головного комітету ВСМ надійшли такі кошти: від уряду – 32 099 000 руб., з фонду ВСМ – 1 282 543, у вигляді різних пожертвувань (загальні, до спеціально-

го фонду, на допомогу біженцям, від міських громадських закладів тощо) – 2 610 344, від міського самоврядування на спільну заготівлю медикаментів – 65 668. У підсумку надходження становили 35 293 832 руб.¹⁹.

Структура та характер діяльності міського союзу були багато в чому схожими із земським союзом. Тому відразу після свого створення вони почали погоджувати дії один з одним. Згодом, у червні 1915 р., було створено об'єднаний головний комітет Всеросійських земського й міського союзів по забезпеченню армії – Земгор. До складу останнього ввійшли головноуповноважені обох союзів і по чотири члени від головного комітету кожного з них. Йому підпорядковувалися губернські, повітові й міські комітети при земських і міських управах та уповноважені на фронтах²⁰. Фактично Земгор, який об'єднав переважно дрібну промисловість місцевого значення, став важливою додатковою організацією у виконанні замовлень для армії на предмети інтендантського забезпечення. Склавшись у завершеному вигляді до осені 1915 р., він разом з військово-промисловими комітетами (ВПК), які були організовані буржуазією також влітку того року, почав виконувати функції по мобілізації промисловості й організації виконання державних замовлень²¹.

В серпні 1915 р. з початком інтенсивного руху біженців земський і міський союзи заснували ще одну організацію – Об'єднаний комітет з влаштування біженців. Зокрема кошторис його лише на медично-санітарну допомогу біженцям по містах імперії визначався сумою у 3 521 375 руб. для початкових витрат та 946 390 руб. для щомісячних²².

В результаті відчутної державної фінансової підтримки земський і міський союзи вже після першого року війни настільки зміцніли, що стали конкурувати з урядовими структурами у деяких сферах допомоги військовослужбовцям та цивільному населенню, а в організації медично-санітарної допомоги фронтовикам вони навіть зайняли у країні провідне становище. Земський та міський союзи стали ніби державою у державі. Особливо після літніх поразок російської армії в 1915 р. вони здобули такий вплив і силу у суспільстві, що вже тоді їх розглядали як зародок нового уряду, який мав прийти на зміну старому режиму. Не дивно, що основне ядро, кістяк провінційних відділень союзів становили найбільш енергійні місцеві громадські діячі, працівники земського й міського самоврядування. Зокрема широкий розвиток національного руху з початком революції деякою мірою пояснюється і тим, що в керівних органах громадських організацій добродійного спрямування, які діяли на території України у перші роки війни, працювали чимало майбутніх відомих діячів української революції. Керівний склад комітету ВСМ ПЗФ відзначався особливо широким представництвом від політичних та громадських організацій регіону, насамперед від Товариства українських поступовців (ТУП). Комітет Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту відіграв чималу роль в об'єднанні й концентрації свідомих українських елементів у Києві та на фронті. З падінням монархії в березні 1917 р. чимало представників останнього зайняли ключові посади у багатьох місцевих органах управління за Тимчасового уряду. Так, Ф.Р. Штейнгеля було обрано головою київського виконавчого ко-

мітету, до якого навесні перейшла вся влада в Києві. А.Г. В'язлов став волинським губернським комісаром Тимчасового уряду, а Д.І. Дорошенко – заступником київського губернського комісара²³.

Після падіння самодержавства земський і міський союзи стали опорою Тимчасового уряду в державному керівництві. Їм надавалися широкі повноваження й права. На засіданні останнього 16 березня 1917 р. міністрам промисловості та фінансів і торгівлі було запропоновано розробити питання про майбутню діяльність союзів як урядових закладів. У травні уряд затвердив пропозицію головного комітету ВЗС від 29 березня 1917 р. про об'єднання паралельно працюючих на європейському театрі бойових дій громадських організацій – Всеросійського земського союзу, Всеросійського союзу міст та Російського товариства Червоного Хреста. Головний комітет ВЗС уже 1 червня розробив основні заходи про передачу своїх закладів “відповідним відомствам”²⁴. Таким чином, відбувалося одержавлення громадських структур буржуазії, цілком закономірне у нових умовах.

Повертаючись до початку війни, слід зазначити, що широкомасштабні бойові дії на фронті та їхні важкі наслідки для військовослужбовців і цивільного населення змушували самодержавний уряд на чолі з імператором Миколою II, членів царської родини, представників найвищих державних структур сприяти створенню нових добродійних організацій за активної підтримки широких кіл громадськості й розширення діяльності тих, що існували до війни. Вони мали густу мережу місцевих відділень у губернських і повітових містах, а кошти на їх утримання надходили від державної скарбниці, громадських об'єднань та приватних осіб.

Зокрема у вересні 1914 р. було засновано “Комітет її імператорської величності великої княжни Тетяни Миколаївни з надання тимчасової допомоги постраждалим від бойових дій” (він отримав скорочену назву – Тетянинський комітет). Останній мав надавати “тимчасову допомогу особам, які опинилися в злиднях через нещастя, спричинені війною, у межах їх постійного місця проживання або тимчасового перебування, при цьому допомога поширювалася як на тих, хто залишився на місці свого проживання, так і на тих, хто був змушений залишити його за вимогою влади або з інших пов'язаних з війною причин”²⁵. Сфера діяльності Тетянинського комітету стосувалася наступного: а) надання одnorазової матеріальної допомоги; б) сприяння поверненню на батьківщину чи до місця постійного проживання; в) пошук заробітку для працездатних; г) сприяння влаштуванню до богаділень, притулків та інших добродійних закладів для непрацездатних; д) створення (залежно від наявних коштів) власних закладів з метою опіки останніх; е) сприяння отриманню допомоги і винагороди за завдані бойовими діями збитки; ж) прийом пожертвувань та ін.²⁶ Комітет створив мережу своїх відділень у губернських, повітових і навіть волосних центрах. Спершу переважна частина коштів на їх утримання складалася з пожертвувань, бо урядові асигнування були незначними. Надходженню їх сприяла особиста участь у цій справі почесної голови комітету, доньки імператора

Тетяни Миколаївни. За надання йому значних пожертвувань, за влаштування зборів, передплат, виставок, концертів, лекцій, лотерей та інших заходів від її імені жалувалися рескрипти, дипломи та жетони. Головою цієї добродійної організації був А.Б. Нейдгардт²⁷.

До середини 1915 р. Тетянинський комітет, будучи за своїм складом і характером діяльності забюрократизованою організацією, допомогу потерпілим від бойових дій надавав вибірково. Діяльність його відділень у різних регіонах була нерівномірною, залежала від ініціативи їхніх керівників, губернаторів або їхніх дружин, інших представників вищої місцевої влади, які очолювали ці комітети та представників станових, громадських і етнічних організацій.

Влітку 1915 р., коли в зв'язку з подіями на фронті розпочався суцільний потік біженців, справу надання їм допомоги було перенесено з площини добродійності в сферу опіки державою своїх знедолених громадян. Зрозумівши, що це явище стало першочерговим питанням державної важливості, уряд підготував відповідний законопроект, який було затверджено імператором Миколою II 30 серпня 1915 р. як закон про забезпечення потреб біженців. Цей документ визначав політику державної опіки останніх аж до жовтня 1917 р. Згідно із законом, допомога їм оголошувалася обов'язком держави, яка залучала до цієї справи громадські сили. Тим самим біженцями почали опікуватися не тільки громадські добродійні організації, а й державні структури. Головне керівництво всіма справами по забезпеченню їх потреб, а також розпорядження відповідними фінансами покладалося на міністерство внутрішніх справ. Відповідно у його структурі було створено відділ з влаштування біженців. Законом, що забезпечував потреби останніх, з державної скарбниці в розпорядження МВС дозволено було у 1915 р. виділити 25 млн. руб. "на беззастережне задоволення необхідних потреб біженців та найшвидше влаштування справ по забезпеченню їх становища"²⁸.

На основі закону від 30 серпня з 10 вересня при МВС розпочала роботу особлива нарада з влаштування біженців з метою контролю і загального керівництва, до складу якої ввійшли представники державних органів, громадських та національних представництв. У функції наради входили розподіл державних кредитів, опіка в справі транспортування й розміщення біженців у нових місцях поселення, їх реєстрація. В разі реєвакуації їм надавалася допомога на проїзд і відновлення господарства, провадилася оцінка нерухомого та рухомого майна, залишеного під час евакуації. Особлива нарада повинна була забезпечити відшкодування населенню збитків, завданих війною й у ході реквізиційних робіт, здійснюваних військовою владою, надавати кредити. В програмі дій наради передбачалися також заходи, що забезпечували духовні потреби біженців, зокрема влаштування шкіл, різних курсів, полегшували встановлення втрачених зв'язків між членами їх родин тощо²⁹.

Особливе місце займала система двох державних головноуповноважених з улаштування біженців на європейському театрі бойових дій, у

межах фронтів. Зокрема влітку 1915 р. було запропоновано посаду головноуповноваженого з влаштування біженців Південно-Західного фронту, яку обійняв князь Н.П. Урусов. При ньому було створено і спеціальну установу “Югобеженец” у м. Бердичеві Київської губернії. Вони організували евакуацію населення на схід, опікувалися тими біженцями, які залишилися в прифронтових районах. Навесні 1917 р. Тимчасовий уряд ліквідував посади фронтових та тилових головноуповноважених з улаштування біженців, оскільки їх діяльність зводилася переважно до посередництва і дублювала прямі контакти місцевих органів з центральними біженськими закладами, а майно фронтових управлінь перейшло до Земгору³⁰.

Восени 1915 р., коли більшість біженців було розселено у внутрішніх регіонах імперії, відкрилися губернські й обласні наради з влаштування органів під особистим керівництвом губернаторів (після лютневої революції – губернських комісарів Тимчасового уряду). Їх засідання проходили за участю представників адміністрації, органів самоврядування та громадських організацій, у тому числі від національних біженських комітетів³¹. Таким чином, опікування біженцями покладалося під керівництвом МВС на головноуповноважених з улаштування їх у межах фронту, губернаторів, земські установи й органи міського самоврядування з наданням їм права залучати до цієї справи осіб (як чоловіків, так і жінок) з місцевих діячів та біженців, а також створювати особливі комітети у тих місцевостях, де органи самоврядування визнають це за потрібне. До участі в роботі з опіки біженців запрошувалися громадські організації й приватні особи.

Провідна роль у цій справі відводилася Тетянинському комітету, який мав надавати тимчасову допомогу біженцям на основі особливого положення. Знаходячись під особистою опікою царської родини і користуючись урядовою підтримкою та широкими державними субсидіями, Тетянинський комітет з літа 1915 р. перетворився на найбільшу громадську організацію в Російській імперії з надання допомоги біженцям. Якщо навесні 1915 р. в країні функціонувало 22 губернські відділення комітету, то на 1 січня 1916 р. – вже 54 губернські й декілька сотень повітових і волосних³². Він продовжував надавати різнобічну допомогу не тільки біженцям, а й тим постраждалим співвітчизникам, які опинилися в скрутному становищі у внутрішніх губерніях, прифронтовій зоні та навіть на території, зайнятій противником.

Таким чином, Тетянинський комітет і його відділення виконували важливі координаційні функції в центрі й на місцях, залучаючи до цієї справи представників широких кіл громадськості та різні об'єднання, які займалися проблемами біженців. Вони щомісячно асигнували кошти десяткам російських, польських, вірменських, латиських, литовських, єврейських й інших національних організацій на утримання ними притулків, шкіл, гуртожитків, їдалень, лікарень, майстерень, бюро праці. Зокрема ще до травня 1915 р. Тетянинський комітет спрямував більше половини власних коштів на фінансування інших організацій, які допомагали біженцям³³. З осені 1915 р. його місцеві відділення було пере-

орієнтовано на забезпечення сотень тисяч дітей останніх навчанням, необхідним лікуванням, на виховання безпритульних та ін.

Найактивнішим в українських губерніях було київське відділення Тетянинського комітету. Формально його очолювали керівники місцевої військової й цивільної влади – головний начальник київського військового округу генерал В.І. Троцький (почесний голова) і київський губернатор граф О.М. Ігнат'єв (голова). Втім, щоденне керівництво ним здійснював А.К. Ржепецький (управляючий справами), який згодом, у 1918 р., за доби гетьманату Павла Скоропадського, став міністром фінансів. Активними учасниками у діяльності київського відділення Тетянинського комітету були відомі в Україні громадські діячі, вчені, літератори – Ф.Р. Штейнгель, С.О. Єфремов, М.П. Василенко й ін. Серед членів комітету поряд з чоловіками були також жінки – В.М. Булгакова, Н.І. Довнар-Запольська та ін.³⁴

Ще одне відділення Тетянинського комітету – чернігівське – було засноване 7 лютого 1915 р. під патронатом місцевого губернатора М. Лавриновського. До його складу входили такі офіційні особи, як заступник голови, віце-губернатор Д. Матвеев, дружини губернатора і віце-губернатора М. Лавриновська й О. Матвеева, єпископ чернігівський та ніжинський Василій, губернський предводитель дворянства А. Рачинський і чернігівський повітовий предводитель дворянства І. Товстолес. Через чотири дні голова чернігівського відділення Тетянинського комітету звернувся до повітових предводителів дворянства відкрити у містах губернії під їх головуванням також відповідні комісії останнього. В одних повітах вони були створені заново, в інших – їх функції взяли на себе існуючі на той час місцеві організації з допомоги постраждалому населенню³⁵.

Проте за розмахом діяльності київське й чернігівське відділення Тетянинського комітету суттєво відрізнялися один від одного. Якщо на рахунки першого з 1 жовтня 1914 р. по 1 січня 1916 р. надійшло 1 328 269 руб.³⁶, то – другого – 84 122 руб., з яких 70 000 руб. було асигновано з центру Тетянинським комітетом, а решта – земствами, містами і приватними особами³⁷. Лише збір пожертвувань від киян для підтримки дітей біженців, організований на користь київського відділення 17 лютого 1916 р., становив 67 469 руб.³⁸. Однак допомога громадськості та всього населення добродійним організаціям вимірювалася не тільки грошовими внесками, а й одягом, взуттям, медикаментами та продовольством.

Після лютого 1917 р. царська донька Тетяна Миколаївна була відсторонена від почесного головування в комітеті її імені. Організацію було перейменовано на “Всеросійський комітет допомоги постраждалим на війні”, головою якого продовжував бути А.Б. Нейдгардт. З того часу фінансування останнього різко скоротилося, було закрито чимало місцевих відділень, що знизило ефективність його роботи³⁹.

Під опікою царя функціонували також Романовський комітет і Товариство повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам й їхнім сім'ям. Комітет, створений з нагоди 300-ліття правління дому Романових (розпочав діяльність з 1 липня 1914 р., якраз напередодні війни), передбачав допомогу в опіці сільських сиріт без національної, майно-

вої, станової та релігійної різниці, а також об'єднання урядової, громадської й приватної діяльності у цій сфері. Комітет опікувався дітьми віком від 2 до 17 років, які утримувалися в сирітських притулках та їх відділеннях, у гуртожитках при початкових школах усіх відомств, навчальних майстернях, сільськогосподарських училищах й інших державних, громадських та приватних навчальних закладах. При цьому перевага надавалася тим, які розташовувалися в сільській місцевості. Романовський комітет здійснював свою діяльність шляхом надання допомоги земським установам, сільським громадам, церковно-парафіяльним попечительствам, монастирям, добродійним закладам і товариствам, окремим добродійцям на утримання існуючих та заснування нових закладів з опіки сиріт і дітей нижніх чинів. З початком біженського руху влітку 1915 р. комітет почав надавати допомогу й закладам з опіки сиріт біженців⁴⁰.

Місцеві відділення останнього створювалися у кожному повіті. До їх складу в губерніях, де було введено земські установи, входили повітові предводителі дворянства або їхні заступники, голови відповідної земської управи, три представники від місцевого земського зібрання, почесні члени відділення, а також обрані ним особи з числа членів-добродійців; попечителі закладів, які користувалися допомогою від Романовського комітету, по одному представнику від кожної з місцевих добродійних організацій та товариств, які займалися справою опіки сільських сиріт і користувалися допомогою від нього.

Кошти склалися з грошей, що відпускалися державним казначейством, одноразових та щорічних внесків його членів, пожертвувань і спеціально влаштованих зборів, прибутків з майна, капіталів й інших джерел. Згідно із законом, державним казначейством для задоволення потреб комітету на 1914 р. було виділено 500 тис. руб., а на 1915 р. 1 млн. руб.⁴¹

Товариство повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам та їхнім сім'ям забезпечувало хворих і поранених вояків спеціальним медичним лікуванням, надавало можливість оволодіти нескладним ремеслом, забезпечувало їх інструментом й організовувало збут їхніх ремісничих виробів, займалося пошуком роботи, видавало щомісячну грошову допомогу, надавало родинам військовослужбовців, які перебували на фронті, різнобічну допомогу, опікувалося їхніми дітьми⁴².

Крім вищезазначених об'єднань, під покровительством членів царської родини та осіб, наближених до неї, перебувала ціла низка добродійних товариств і комітетів⁴³, які створювалися й фінансувалися переважно державою. Така допомога мала у першу чергу ту перевагу, що спонукала місцеву громадськість до активної роботи в цих закладах.

Активну діяльність здійснювали національні біженські організації – єврейські, польські, латиські, литовські, вірменські, грузинські та ін. Особливо ефективно боролися з лихом, що насувалося на них, представники першої національності, які заснували “Єврейський комітет допомоги жертвам війни”. Там, де постійно чи тимчасово проживали їхні громади, вони створювали комітети допомоги біженцям. Приклад наці-

ональної солідарності демонстрували також і поляки. Найвагомішу допомогу надавав Центральний польський комітет та “Товариство допомоги бідним родинам поляків, які брали участь у війні, й бідному польському населенню, яке постраждало від бойових дій”. Останнє мало свої відділення наприкінці 1916 р. в 68 українських містах⁴⁴. Зокрема, згідно зі статутом, вони надавали допомогу і матеріальну підтримку родинам військовослужбовців, постраждалому від війни цивільному населенню, збирали кошти для заснування притулків-ясел для польських дітей, підшукували роботу для збіднілих співвітчизників, засновували, утримували та підтримували різні заклади, що з’явилися в умовах воєнного часу тощо⁴⁵. У місцях компактного проживання поляків у Російській імперії ними створювалися також різні комітети допомоги. Так, невелика польська діаспора (всього 1841 особа) Єлисаветградського повіту у серпні 1915 р. прийшла на допомогу біженцям з розореного війною Царства Польського⁴⁶.

Переборюючи пасивність й інертність, організовувалися в самостійні товариства та комітети допомоги співвітчизникам і представники української національності. Зокрема у травні 1915 р. в Києві розпочало свою діяльність “Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від бойових дій”, хоча неофіційно воно існувало у вигляді гуртка ще з осені 1914 р. Ця українська національна організація поставила собі завдання опікуватися біженцями, дітьми, які загубили своїх батьків, арештованими й висланими галичанами, заручниками та іншими жертвами російської окупації Галичини, забезпечуючи їх грошима, одягом, харчами як у Києві, так і в місцях їх подальшого розселення⁴⁷. Останнє очолювали відомі українські громадські й культурні діячі. Так, головою товариства був директор київської філії Держбанку Я.Я. Ігнатович, а його заступником – Д.І. Дорошенко, членами – поміщик-підприємець Полтавської губернії, письменник В.Н. Леонтович, А.Г. В’язлов та ін. В його роботі брали активну участь і жінки, наприклад, Л.М. й Н.Я. Шульгіни – мати та сестра відомого політичного діяча, Л.М. Старицька-Черняхівська, М.І. Ішунівна – секретар товариства, Л.О. Яновська; Н.М. Дорошенко й багато ін. Згодом, з початком інтенсивного руху біженців влітку 1915 р., на допомогу “Товариству Півдня Росії”, як його скорочено називали, прийшла українська студентська молодь⁴⁸.

Восени в товаристві налічувалося вже близько 300 членів. Згодом воно організувало свої філії в Одесі, Чернігові, Черкасах і Москві, що стали українськими осередками. Лише до кінця жовтня 1915 р. до його каси надійшло близько 18 тис. руб. пожертвувань та субсидій від громадських організацій, значна кількість одягу, продовольчих товарів тощо⁴⁹. Проте більша частина коштів для діяльності товариства надходила через каси комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту.

Таким чином, з початком першої світової війни постала нагальна потреба в організації медично-санітарної допомоги фронтовикам, підтримці постраждалого цивільного населення, забезпеченні армії продуктами харчування, медикаментами й ін. Нездатний власними силами перебу-

дувати всі галузі суспільного життя відповідно до нових вимог часу, самодержавний уряд був змушений залучити до цього разом із земським союзом і таку потужну громадську організацію як міський союз допомоги хворим і пораненим воїнам, засновану представниками ліберальних буржуазних кіл. Поряд зі значною матеріальною підтримкою широких кіл громадськості все ж основне фінансове забезпечення його діяльності здійснювалося державою. Поступово під тиском вимог воєнного часу ВСМ розширює коло своїх завдань, перебирає у деяких сферах функції державних органів. Особливо це стосувалося медично-санітарної допомоги воїнам та опіки біженців.

На місцях органи міського самоврядування створювали обласні, міські та фронтові комітети союзу, до роботи в яких залучалися представники різних суспільних груп та прошарків, котрі у складних умовах проходили школу громадської роботи. Особливо значним за розмахом гуманітарної допомоги як військовим, так і цивільному населенню, й кількістю закладів та їх працівників відзначався комітет Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту. Активна робота українців у керівних органах останнього сприяла тому, що його діяльність на третій рік війни набула виразно національного характеру.

Небачена до того часу за своєю руйнівною силою війна викликала до життя величезний спалах громадської добротності. Зі свого боку уряд за значною підтримкою громадськості засновував нові й сприяв діяльності вже існуючих централізованих добротних товариств та комітетів, які у першу чергу намагалися допомагати постраждалому цивільному населенню. Так, відділення Тетянинського і Романовського комітетів, Товариства повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам й їхніх сім'ям, інших добротних об'єднань функціонували в більшості українських міст.

У справі допомоги біженцям представники різних національностей, які проживали на території Російської імперії, створили для співвітчизників за національною ознакою гуманітарні організації. Насамперед це стосувалося єврейського та польського етносів. Не залишалися осторонь цієї справи й національно свідомі українці, які заснували "Товариство допомоги Півдня Росії".

В підсумку громадські організації гуманітарного спрямування періоду першої світової війни стали важливою складовою у вирішенні найнагальніших проблем фронтників і цивільного населення, яке постраждало від бойових дій. Досвід такої діяльності яскраво засвідчив переваги громадської ініціативи над бюрократичним державним апаратом.

¹ *Думова Н.Г.* Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. - М., 1988. - С. 34-35.

² Там само. - С. 35-36; *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. - 3-е изд. - М., 1983. - С. 292.

³ Состав Главного и местных комитетов Всероссийского союза городов. - М., 1916. - С. 1-2.

-
- 4 Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). - Вып. 1: Главный комитет. - М., 1916. - С. 3-8.
- 5 Состав Главного и местных комитетов Всероссийского союза городов. - С. 3.
- 6 Там само. - С. 4.
- 7 **Дорошенко Д.** Історія України 1917-1923 рр. - Т. 1: Доба Центральної Ради. - 2-е вид. - Нью-Йорк, 1954. - С. 19.
- 8 **Дорошенко Д.** Мої спомини про недавнє минуле (1914 - 1918). - Ч. 1: Галицька Руїна 1914-1917 років. - Львів, 1923. - С. 47-48.
- 9 Там само. - С. 48.
- 10 Вестник Комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта. - 1916. - № 1. - С. 52, № 3. - С. 36; **Сердюк О.В.** Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX - початку XX ст.: Вип. IV. - К., 2002. - С. 113.
- 11 Центральний державний історичний архів України (далі - ЦДІАУК). - Ф. 721, оп. 3, спр. 29, арк. 36-37 зв.
- 12 **Дорошенко Д.** Історія України 1917-1923 рр. - Т. 1: Доба Центральної Ради. - С. 20.
- 13 Там само. - С. 21.
- 14 Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.). - Вып. 2: Областные и городские комитеты. - М., 1916. - С. 1, 8-9, 42-43.
- 15 Підраховано за: Там само. - С. 1, 8-9, 13- 85, 168-172.
- 16 Там само. - С. 22, 31-33, 41, 45, 51-54.
- 17 Состав Главного и местных комитетов Всероссийского союза городов. - С. 14.
- 18 **Загряцков А.Д.** Всероссийский Земский Союз. (Общие принципы организации и юридической природа). - Пг., 1915. - С. 18.
- 19 **Мошкин А.А.** Обзор отчетов Всероссийских Союзов Земств и Городов и Военно-промышленных комитетов. - М., 1916. - С. 5, 10-15.
- 20 Очерк деятельности Всероссийского союза городов. 1914-1915 г. - М., 1916. - С. 7-8, 30, 34, 41.
- 21 **Акимова Г.С.** Из истории организационного устройства Земгора (Главного по снабжению армии комитета). - М., 1970. - С. 459.
- 22 Санитарные и противоэпидемические мероприятия Союза Городов. (С начала войны до 1 марта 1916 г.). - М., 1916. - С. 26.
- 23 **Дорошенко Д.** Мої спомини про недавнє минуле (1914 - 1918). - С. 67-68.
- 24 Російський державний військово-історичний архів. - Ф. 12642, оп. 1, спр. 75, арк. 28.
- 25 Законы и распоряжения о беженцах: Вып. I. - М., 1916. - С. 11.
- 26 Там само. - С. 11.
- 27 Очерк деятельности Комитета Ее Императорского Высочества Великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных действий со дня основания по 1 января 1916 г. - Пг., 1915. - С. 5.
- 28 Законы и распоряжения о беженцах: Вып. I. - С. 2, 3.
- 29 Законы и распоряжения о беженцах (по 1 апреля 1916 г.): Вып. II. - М., 1916. - С. 120.
- 30 **Курцев А.Н.** Беженство // Россия и Первая мировая война: Материалы Международного научного colloquiuma. - СПб., 1999. - С. 139; Законы и распоряжения о беженцах: Вып. II. - С. 120-121.
- 31 **Курцев А.Н.** Вказ. праця. - С. 137-138.
- 32 Очерк деятельности Комитета ее Императорского Высочества Великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи... со дня основания по 1 января 1916 г. - С. 3-4.
- 33 Соединенное собрание членов Комитета Великой княжны Татьяны Николаевны с местными представителями (1915). Труды..., 3-7 мая 1915 года. - Пг., 1915. - С. 7.
- 34 Ежемесячник Киевского отделения Комитета ее Императорского Высочества Великой княжны Татьяны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшим от военных действий. - 1916. - № 2-3. - С. 3.
- 35 Очерк деятельности Черниговского отделения Комитета ее Императорского Высочества Великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий. - Чернигов, 1916. - С. 4-5.
- 36 **Сердюк О.В.** Вказ. праця. - С. 124.
- 37 Очерк деятельности Черниговского отделения Комитета Ее Императорского Высочества великой княжны Татьяны Николаевны. - С. 17.
- 38 **Сердюк О.В.** Вказ. праця. - С. 124.
- 39 **Курцев А.Н.** Вказ. праця. - С. 139.
- 40 Законы и распоряжения о беженцах: Вып. II. - С. 8-10, 15.
- 41 Там само. - С. 9, 12.

- 42 *Донік О.М.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914-1918 рр.). // Проблеми історії України XIX - початку XX ст.: Вип. IV. - К., 2002. - С. 157.
- 43 Там само. - С. 156-159.
- 44 ЦДІАУК. - Ф. 917, оп. 1, спр.48, арк. 1-3.
- 45 Там само. - Спр. 6, арк. 7-8.
- 46 *Шевченко С.* "Голос Юга" про життя польських біженців у Єлисаветграді (серпень - грудень 1915 р.) // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення шостої Всеукраїнської наук.-практ. конференції 11-13 травня 2000 р. - Львів, 2000. - С. 101-104.
- 47 *Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923 рр. - Т. 1: Доба Центральної Ради. - С. 12.
- 48 *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914 - 1918). - С. 37-38, 40.
- 49 *Сердюк О.В.* Вказ. праця. - С. 126.

